

UDK 81'373.7

Matej Meterc

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

matej.meterc@zrc-sazu.si

TEMATSKO-KONSTRUKCIJSKI VZORCI NASTANKA IN PRENOVITVE STAVČNIH FRAZEMOV

Predstavili bomo skupino stavčnih frazemov (predvsem paremiološkega tipa), pri katerih so sestavine izpostavljene posebej izrazitemu prenavljanju. Ker smo v frazeoloških raziskavah pri nas in po svetu do sedaj naleteli le na precej širši pojem *vzorec* ali *model*, ki označuje tvorbo večje skupine različno motiviranih enot po določenem modelu, za vrsto prenovitev posameznega frazema, ki ga obravnava ta prispevek, predlagamo termin *tematsko-konstruktivski vzorec*. Na primere takih prenovitev smo naleteli med sociolingvističnimi in korpusnimi raziskavami za določitev slovenskega paremiološkega minimuma ter optimuma.

Ključne besede: frazeologija, paremiologija, tematsko-konstruktivski vzorec, frazeološka lema, kompleksni vzorčni model

The author presents a group of (mostly paremiological) propositional phrasemes in which one or more lexical components are a subject of actualization far more frequently than a random lexical component would normally be. While the terms *pattern* and *formula* have been mostly used in the past to describe the formation of a larger group of phrasemes with different motivation but based on the same model, the author proposes the term *thematic-constructiv formula* to describe the formation based on actualization of a single paremiological unit. Such examples of phraseological formation were found during the sociolinguistic and corpus-based research aimed at establishing the Slovene paremiological minimum and optimum.

Keywords: phraseology, paremiology, thematic-constructiv formula, phraseological lemma, complex pattern model

0 Uvod

Čeprav je tema prenovitev danes že ena izmed klasičnih frazeoloških tem (Mlacek 1984, Kržišnik 1987, 1990), pa prenovitve, kljub temu da so zaradi večsestavinskega pomena frazemov najbolj značilne prav zanje, niso le strogo frazeološke, temveč segajo na različne jezikovne ravni – od morfemske do besedilne (Kržišnik 2006: 265–66). Za naš prispevek je pomembno, da pri delu z jezikovnim korpusom lahko na dovolj obsežnem vzorcu zglede opazimo in dokažemo, da se nekateri frazemi v rabi veliko pogosteje prenavljajo kot drugi in tudi to, da so nekatere sestavine posameznih frazemov z vidika prenovitvenih možnosti na veliko večjem prepihu kot ostale (Meterc 2014: 108). Tema našega prispevka se vpisuje v frazeološko antinomijo hkratne modelnosti ter nemodelnosti frazemov (Mokienko 1980). Poudarimo, da je prenovitev prav vsake sestavine katerega koli frazema hipotetično možna, pri mnogih enotah pa v rabi tudi izpričana.

V doktorskem delu (Meterc 2014: 108) smo z oznako *tematsko-konstruktivski vzorec* opisali pojav, za katerega drugod nismo našli poimenovanja, v opisu slovaškega in slovenskega paremiološkega fonda pa smo jo uvedli zaradi potrebe po razlikovanju od konstruktivskih vzorcev. Tematsko-konstruktivski vzorec definiramo kot prenovitev, ki v novonastale enote prenese bistveno več pomenskih sestavin izhodiščne enote (npr. *X je lepa čednost*), kot se to lahko zgodi ob nastanku frazemov po bolj splošnem vzorcu (Mieder 2004: 64) oz. paradigmatskem modelu (Đurčo 2014: 18), npr. *Brez X ni Y*, ki ga lahko abstrahiramo iz vrste frazemov z različno motivacijo (Meterc 2014: 112–14). Tudi v tem prispevku bomo s korpusnim pristopom pokazali, da predstavljajo tematsko-konstruktivski vzorci izredno tvoren tip prenovitve, saj v mnogih primerih število zgledov tako prenovljenih enot presega število zgledov izhodiščne enote.

Tako tvorbo moramo razlikovati tudi od t. i. *variantnih vzorcev* (prim. *Variationsmuster* pri Đurčo, Steyer 2012: 2), pri katerih gre le za izrazito pregibnost ene izmed sestavin frazema, npr. zaimka v vzorcu *Iz X ust v božja ušesa*. V slovenščini se ta enota sodeč po zgledih v Gigafidi sicer najpogosteje pojavlja v oblikah *Iz tvojih ust v božja ušesa* ter *Iz vaših ust v božja ušesa*, vendar korpus kaže, da je zaimek v osebi in številu pregiben v taki meri, da lahko govorimo o vzorcu, ki je odprt bolj, kot je to značilno za pretežen del stavčnih frazemov, namesto da bi ga opisali samo kot skrajni primer oblikoslovne variantnosti. Tudi pri variantnih vzorcih je tako kot v primeru tematsko-konstruktivskih vzorcev težko, včasih pa celo nemogoče, določiti prevladujočo obliko oziroma ničto varianto (Grzybek in Chlost 1995: 72) ali paremiološko lemo (Đurčo in Steyer 2012: 2, Đurčo 2014: 13).

Včasih lahko iz širših vzorcev, ki smo se jih odločili označevati kot konstruktivske vzorce (Meterc 2014), izluščimo več tematsko-konstruktivskih vzorcev, npr. *X je najboljši učitelj*, *X je najboljša obramba* in *X je najboljša droga*, ki se razraščajo iz skupnega konstruktivskega vzorca *X je najboljši Y* (Meterc 2014: 116). Mieder (2004) uporablja za označevanje obeh tipov vzorcev angleška izraza *formula* in *pattern*. Za našo obravnavo tematsko-konstruktivskih vzorcev je bistven prav prenos izhodiščne semantike, ki ga Mieder opisuje v navezavi na šovinističen pregovor *The only good Indian is a dead Indian*:

This early reference also shows already what is to become a pattern in more modern uses of the proverb. Often it is not even cited, but rather it is reduced to the formula “The only good X is a dead X,” giving its speaker or author a ready-made proverbial slogan with all the negative and prejudicial connotations of its original proverbial form. (2004: 65)

Tematsko-konstruktivske vzorce lahko po izvoru razdelimo na te, ki izvirajo iz frazemov, ter na te, ki izvirajo iz enot, ki se niso frazeologizirale. Pogosto gre za tematsko-konstruktivski vzorec večbesedne enote, ki se sama ni frazeologizirala in bi jo lahko kvečjemu prišteli v širšo skupino t. i. *reproduktov*, ki so po Chlebdinemu konceptu (2010: 15) »ponavljajoče se večbesedne enote, ki jih avtor besedila ne tvori, temveč reproducira«. Dalje jih lahko delimo na vzorce, po katerih se je vsaj kakšna izmed prenovitev ustalila, ter na vzorce, po katerih ni nastal noben nov frazem. Ustaljenost presojamo po določenih sociolingvističnih podatkih, predvsem pa po

pogostnosti v jezikovnem korpusu, kar seveda predstavlja močan indic, ne pa tudi dokončnega dokaza. Pokazali bomo tudi, kako so določene enote ter vzorci značilni za določene besedilne vloge npr. za naslove. Treba pa se je zavedati, da črpamo iz korpusa, v katerem prevladujejo besedila novinarskih žanrov tako kot v mnogih evropskih referenčnih korpusih. Poleg tega korpus Gigafida predstavlja pisno rabo, v nadaljevanju pa bomo predstavili tudi vzorec, ki je po našem mnenju veliko bolj pogost v govorni rabi. To pa na žalost lahko s korpusom GOS preverjamo le na zelo omejenem vzorcu, kar potrjuje analiza najbolj poznanih slovenskih paremij s pomočjo tega korpusa (Meterc 2015). K skupini enot s tematsko-konstruktivskim vzorcem prištevamo tudi verige enot, za katere je s podatki, ki so nam na voljo, težko ugotoviti, katera izhodiščna enota je omogočila njihov nastanek.

Kljub temu, da gre pri tematsko-konstruktivskih vzorcih za oznako drugega reda, saj gre za način tvorbe in ne za žanrsko oznako oz. tip recepcije (Meterc 2014: 197), lahko to vrsto prenovitev primerjamo z drugačno in tudi bolj raziskano vrsto prenovitev. Gre za humorne prenovitve, ki v večji ali manjši meri nasprotujejo smislu izhodiščnih enot in jih zato lahko označimo kot antifrazeme (Mlacek 2007: 257, Meterc 2016: 183). Med žanrskimi so najbolj izpostavljeni antipregovori, in čeprav gre v stotinah primerov za prenovitve, ki se redko ustalijo, smo z anketo lahko določili njihovo ustaljeno (žanrsko) jedro (Meterc 2014a). Razlika med pojmom je v tem, da za antipregovore ni bistveno, ali nastanejo s prenovitvijo sestavine, ki se sicer prenavlja pogosto ali redko, temveč to, do kakšnega (humornega, parodičnega) posega v pomen izhodiščne enote pride. Antipregovori izrabljajo semantično potenco frazemov (Kržišnik 2006) na čim bolj kreativen in presenetljiv način, čeprav lahko zasledimo tudi modelnost, npr. pri prvih polovicah oz. pri t. i. *paremioloških temah* (Đurčo 2014: 17) *Kdor drugemu jamo koplje* in *Kdor visoko leta* (Meterc 2014: 114). Tudi prenovitve po tematsko-konstruktivskih vzorcih so včasih dokaj ustvarjalne, vendar menimo, da v osnovi manj kot prenovitve izven tega modelnega načina tvorbe, zato se od antipregovorov večinoma ločijo tudi po nižji meri ekspresivnosti.

1 Tipologija prenovitev po tematsko-konstruktivskih vzorcih

Tipologijo opiramo na naslednja vprašanja:

1. Ali lahko določimo izhodiščno enoto?
2. Ali je izhodiščna enota pogosto rabljena izven svojega izvirnega konteksta oz. ali je frazeologizirana?
3. Ali obstajajo indici, da se je poleg izhodiščne enote ustalila še kakšna enota, ki je nastala po njenem tematsko-konstruktivskem vzorcu?

Po teh merilih bomo primere uveljavljanja tematsko-konstruktivskih vzorcev razdelili na tri osnovne tipe ter podtipe. Upamo, da bomo poleg naštetih meril ugotovili še kakšne specifične posameznega tipa. Nekaterim posebej zanimivim se bomo posvetili z bolj podrobnimi analizami korpusnega in sociolingvističnega gradiva. Pozorni bomo tudi na nastajanje podvzorcev.

Jezikovni korpusi, kakršen je bil FidaPLUS in kakršna sta Gigafida ter Slovaški narodni korpus, ki smo ga uporabljali v disertaciji, omogočajo iskanje s kompleksnimi

iskalnimi pogoji oziroma *vzorčnimi modeli*, kot jih z angleškim terminom *complex pattern model* imenuje Đurčo (2014: 16). Z njimi lahko iščemo zglede besedilne rabe tekstemov s prostimi mesti in vrinjenimi ter zamenjanimi sestavinami (Meterc 2014: 107–08, Đurčo 2014). Za iskanje izhodiščnih oblik in oblik, prenovljenih po tematsko-konstrukcijskih vzorcih, je pri dvodelnih paremijah sicer uporabno tudi enostavno iskanje po t. i. »paremiološki temi in remi« (Đurčo 2014: 17) ali po polnopomenskih sestavinah, pogosto pa se je treba zateči h kompleksnim vzorčnim modelom.

1.1 Tematsko-konstrukcijski vzorec z določljivim izhodiščnim frazemom

Med izhodiščnimi frazemi se pojavljajo različne paremije. Prisotni so tako tipični pregovori kakor tudi enote, ki se jim pripisuje avtorstvo ali pa spadajo med izbiblične frazeme.

1.1.1 Poleg izhodiščnega frazema in množice prenovljenih enot obstaja ena ali več ustaljenih enot

Pri nekaterih tematsko-konstrukcijskih vzorcih brez težav določimo njihovo izhodiščno enoto. Taka sta vzorca *X je lepa čednost* ter *Po X se Y pozna*, ki smo ju s pomočjo sociolingvističnega vprašalnika ter korpusne raziskave v FidaPLUS podrobno predstavili v disertaciji (Meterc 2014: 59–61 in 109–10). Glede prvega primera strnimo, da se poleg 26 značajskih lastnosti, ki smo jih v korpusu na mestu sestavine *čednost* našli enkrat ali dvakrat, nekatere pojavljajo v izrazito večjem številu: *točnost* (22), *vztrajnost* (19), *hvaležnost* (7) ter *radovednost* (5)¹. Zadnja med naštetimi je sestavina edine enote podvzorca *X ni lepa čednost* z negativno lastnostjo ter zanikanim glagolom, ki je verjetno ustaljena. Z diahronega vidika je treba izpostaviti, da enoto *Točnost je lepa čednost* najdemo tudi v Bojčevi (1987: 53) in Prekovi (1982: 173) zbirki. V skupnem seštevku je bilo prenovljenih zgledov približno toliko (92) kot zgledov izhodiščne oblike (103), ki se je s to pogostnostjo ter 96,2 odstotno poznanostjo med govorce uvrstila na 116. mesto v slovenskem paremiološkem optimumu.

Med rezultati vprašalnika o poznavanju slovenskih paremij na naslovu vprašalnik.tisina.net (Meterc 2014) opazamo, da so med enotami z največ navedkov variant tudi enote, ki tvorijo tematsko-konstrukcijske vzorce². Na izhodiščno obliko izbibličnega

¹ Na uveljavljanje tematsko-konstrukcijskih vzorcev smo pozorni tudi med sociolingvističnimi raziskavami. V omenjenem spletnem vprašalniku je npr. nekdo v rubriki za variante ob enoti *Previdnost je mati modrosti* navedel obliko *Previdnost je lepa čednost*. Med odgovori na dodatna vprašanja v istem vprašalniku se poleg te enote pojavijo še enote s sestavinami *točnost*, *radovednost* in *vztrajnost*.

² Vprašalnik je oktobra 2012, ko smo ga uporabili za izdelavo paremiološkega minimuma, v celoti izpolnilo 316 oseb, trenutno (januar 2016) pa je število v celoti izpolnjenih anketnih pol 440, ker je vprašalnik še vedno v teku. Za preverjanje navedkov variant uporabljamo prikaz odgovorov vseh 1972 anketirancev, ki so se do tega trenutka vključili v raziskavo, saj je zaradi naključnega vrstnega reda enot, ki se prikažejo govorce, vsaka enota deležna približno enakega števila odgovorov (trenutno med približno 670 in 700). Za podatek o poznanosti enot pa upoštevamo le odgovore vseh 440 v celoti izpolnjenih anketnih pol.

frazema *Povej mi, s kom hodiš, in povem ti, kdo si* iz SSKJ-ja, se je veliko (26 od skupno 684) anketirancev odzvalo z varianto *Povej mi, s kom se družiš, in povem ti, kdo si*, ki tudi glede na korpusne zglede danes prevladuje v rabi, ter s tremi navedki variante *Povej mi, s kom si, in povem ti, kdo si*. Med navedki se štirikrat pojavi tudi *Povej mi, kaj ješ, in povem ti, kdo si*, izmed katerih je eden opremljen še s pripisom *ipd.* Že v korpusu FidaPLUS smo poleg 38 zgledov izhodiščnih paremij našli okoli sto enot, ki temeljijo na tem tematsko-konstruktivskem vzorcu. Pri več kot 20 zgledih prenovitev s tematiko hrane *Povej mi, kaj ješ/zajtrkuješ, in povem ti, kdo si/kaj si/kakšen ljubimec si*, ugibamo, da bi lahko šlo za križanje z enoto *Si, kar ješ*. Poleg enote s paremiološko temo *Povej mi, kaj ješ* se je sodeč po več kot 20 korpusnih zgledih ustalila tudi taka s *Povej mi, kaj bereš*, v korpusu pa opažamo še vrsto drugih oblik, npr. *Povej mi, kaj voziš, in povem ti, kdo si*.

Antična enota *Človek človeku volk* se prenavlja tako po vzorcu *Človek človeku X*, npr. »Človek človeku veliki brat« kot tudi po bolj golih vzorcih X/Y (samostalnik v imenovalniku) X/Y (samostalnik v dajalniku) X/Y (samostalnik v imenovalniku), npr. »Sosed sosedu sosed«. Opazili smo 13 zgledov verjetno že ustaljene oblike *Človek človeku človek*, ki je v pomenskem nasprotju z izhodiščno. Omenimo še vzorec *X nikoli ne počiva/spi* enote *Nesreča nikoli ne počiva*, po kateri sta se ustalili enoti *Sovražnik nikoli ne spi/počiva* ter *Konkurenca nikoli ne spi/počiva*. V disertaciji smo se vprašali, ali iz enot s skupnimi tematsko-konstruktivskimi vzorci nastajajo medravninske pretvorbe na ravni besednozveznih frazemov, ki bi jih lahko navedli kot *biti lepa čednost* ali *nikoli ne počivati*. Pripomnimo, da ravno primer prenovitev biblijskega pregovora kaže, da v nekaterih primerih besednozvezna pretvorba ni mogoča.

1.1.2. Poleg izhodiščnega frazema in množice prenovljenih enot ne najdemo ustaljenih enot, ki bi izhajale iz njegovega tematsko-konstruktivskega vzorca

Iz paremije *Kralj je mrtev, naj živi kralj* (8 zgledov v Gigafidi) izvira vzorec *X je mrtev, naj živi X*. Z enostavnim iskalnim pogojem *je mrtev, naj živi*, ki sega tako v paremiološko temo kot remo, smo zanj našli 21 zgledov npr. »Jugoslavija je mrtva, naj živi Jugoslavija«. Z njim smo zasledili tudi podvzorec *X je mrtev, naj živi Y*, ki je med konkordancami še bolj zastopan (36 zgledov) ter v pomenskem nasprotju s prej omenjenim vzorcem: »Tour de France je mrtev, naj živi kolesarski cirkus«.

V nadaljevanju si bomo ogledali množico enot z znanim avtorstvom, iz katerih izhajajo tematsko-konstruktivski vzorci. Po vzoru Arhimedove krilatice z iskalnim pogojem *dajte mi* + eno ali dve prazni mesti + *in* najdemo le devet izhodiščnih enot, ki so močno variantne npr. *Dajte mi podporo in dvignil bom Zemljo* in *Dajte mi oporno točko in premaknil bom svet* ter dvajset enot, ki so nastale po tematsko-konstruktivskem vzorcu, npr. »Dajte mi medije in ustvaril bom svet po svoji podobi« in »Dajte mi otroka in v enem tednu bo ateist«. Trikrat najdemo tudi enoto *Dajte mi muzej in napolnil ga bom*, ki se pripisuje Pablu Picassu. O njeni razširjenosti med slovenskimi govorniki in ustaljenosti težko sodimo le na podlagi treh zgledov, vsekakor pa nakazuje možnost nastanka (sekundarne) krilatice.

Delovanje prenovitev po tematsko-konstruktivskem vzorcu je lahko povezano s pomenskim premikom same izhodiščne enote, kar je razvidno iz pregovora *Vse poti*

vodijo v Rim, o katerem Jesenšek in Ulčnik (2013: 288) ugotavljata, da je »prvotno pomenil, da lahko zastavljeni cilj dosežemo na različne načine, v zadnjih letih pa je opazna drugačna pomenska raba, saj je a) v ospredju prav mesto Rim kot središče dogajanja oz. b) je z zamenljivostjo sestavine Rim kot središče dogajanja izpostavljen drug kraj po vzorcu *Vse poti vodijo v X*«. Korpus potrjuje, da je prvotna pomenska raba redka, poleg tega pa z enostavnim iskalnim pogojem *vse poti vodijo v* najdemo s sestavino *Rim* okoli 70 zgledov, z drugimi sestavinami pa kar okoli 170. Omenimo še množico okoli 50 zgledov tvorbe po modificiranem vzorcu s predlogom *na*, npr. »Vse poti vodijo na Metelkovo«. Ugotavljamo, da med zgledi ni indicev o kakšni ustaljeni enoti, ki bi nastala po omenjenih vzorcih. Ustaljenosti npr. ne moremo pripisati osmim zgledom s sestavino *Ljubljana* ali štirim zgledom s sestavino *Bruselj*. Primer paremije, ki v rabi soobstaja z veliko množico neustaljenih prenovitev, je tudi Shakespearejeva krilatica *Biti ali ne biti, to je zdaj vprašanje*, npr. »Horizontalno ali vertikalno, to je zdaj vprašanje«. Z iskanjem njene paremiološke reme zaznamo vzorca *X ali ne X, to je zdaj/sedaj vprašanje* ter *X ali Y, to je zdaj/sedaj vprašanje*. Ta tip uveljavljanja tematsko-konstruktivskega vzorca zasledimo tudi pri enoti *Na zahodu nič novega*, ki je po izvoru naslov romana. Pripomnimo, da se je osnovna oblika v tem primeru frazeologizirala, saj to, kot bomo videli v nadaljevanju, ni nujno. Navedeni primeri spadajo v širšo skupino enot z znanim ali pa vsaj pripisovanim avtorstvom, v kateri je pogosto težko oceniti, do kakšne mere se je izhodiščni citat frazeologiziral oziroma ali zaznamo dovolj široko rabo enote izven njenega izvornega konteksta, kar je tudi bistven pogoj (Mlacek 1984: 133), da enoto prištejemo med krilatice. Tudi glede Hitlerjevega citata *Naredite mi to deželo spet nemško* domnevamo, da tak status doseže šele, če upoštevamo številne prenovitve po njegovem tematsko-konstruktivskem vzorcu, medtem ko se v izhodiščni obliki navezuje predvsem na konkreten zgodovinski dogodek. Enota se zelo pogosto prenavlja po vzorcu *Naredite X* (osebni zaimек v dajalniku) *to deželo (spet) Y* npr. »Naredite mi to deželo silicijevo« in širšem vzorcu *Naredite X* (osebni zaimек v dajalniku) *Y (spet) Z* npr. »Naredite nam ta zakon spet človeški«. Zanimivo je, da je kljub negativnemu vrednotenju nacističnega vodje zelo široko rabo dosegel tudi Hitlerjev citat o njegovih načrtih glede Nemčije, iz katerega je nastal vzorec *X bo Y, ali pa Z* (osebni zaimек v rodilniku) *ne bo* npr. »Cimos bo vitek, ali pa ga ne bo več«, »Gospodarska rast bo v prihodnje zelena, ali pa je ne bo« ter »Neposredna demokracija bo samonikla, ali pa je ne bo«. Podobno se od izhodiščnega konteksta kljub ohranjanju pomenskih sestavin odmika vzorec *Danes X, jutri ves/ cel Y*, ki prav tako izhaja iz Hitlerjeve krilatice, hkrati pa zasledimo tudi zglede rabe v kontekstih, ki obujajo izhodiščno fašistično ideološko sporočilo. Paremija *Dan brez smeha je izgubljen/zapravljen/neizkoriščen dan* se pripisuje Charlieju Chaplinu, zanjo pa v Gigafidi najdemo le pet zgledov. Po vzorcu *Dan brez X je dan izgubljen/ je izgubljen dan* najdemo precej prenovitev npr. »Dan brez plesa je izgubljen dan« in »Dan, ko se človek nič ne nauči, je izgubljen dan«. Omenimo še vzorec *Majhen korak za X, a velik za Y* ter podvzorca *Majhen korak za človeka, a velik za X* ter *Majhen korak za X, a velik za človeštvo*, ki sta nastala iz krilatice. Frazeološka raba izhodiščne oblike je veliko redkejša od frazeološke rabe prenovitev po teh vzorcih.

1.2 Tematsko-konstruktivski vzorec z določljivim izhodiščnim tekstom, ki se ni frazeologiziral

Že v prejšnjem poglavju smo nakazali, kako je frazeologizacija nekaterih pogosto ponavljajočih se tekstemov oz. reproduktov bodisi vprašljiva bodisi vezana na nastanek tematsko-konstruktivskega vzorca. V tem poglavju bomo obravnavali nekaj reproduktov, za katere nismo našli zgledov rabe izven njihovega izvirnega konteksta, iz njih pa so nastali zelo produktivni vzorci. Med njimi so pogosti filmski in literarni naslovi ter (nefrazeologizirani) slogani.

1.2.1 Poleg izhodiščnega tekstema in množice prenovljenih enot obstaja ena ali več ustaljenih enot

Čermák (2007: 572–73) ugotavlja, da so pregovori pogosto rabljeni v vlogah, kakršne so naslov filma, televizijskega programa, knjige, reklamni slogan in del kviza. To označi kot *neprototipno rabo*, v slovenskem in slovaškem paremiološkem gradivu pa smo ugotovili, da v takih rabah pogosto prihaja do očitne popularizacije frazema, kakršno dokazujeta Grzybek in Chlost (1995: 76–77) pri pregovoru, na katerega je vplivala pesem Boba Dylana. Zato smo v doktorskem delu (Meterc 2014: 99) z izrazom *popularizator* označili pogosto neprototipno rabo frazema, ki močno vpliva na njegovo poznanost in posledično tudi na prototipno pogostnost, v nekaterih primerih (2014: 99–101) pa povzroči prevlado ene izmed njegovih variant. Čeprav marsikatere popularizatorje odkrijemo že ob delu z jezikovnim korpusom, je verjetno tudi precej takih, ki jih bo treba iskati še kako drugače. Poleg vlog, ki jih našteva Čermák, smo zasledili še naslove različnih dogodkov oz. akcij, leposlovnih del, popularnih pesmi, pravljič, radijskih iger, oper in časopisnih rubrik.

Citatu *Človek ni eden, človeka sta dva* iz Ježkove pesmi *Darwin nima prav* težko pripišemo status krilatice, ker se ni osamosvojil od izvirnega konteksta. Pri tem primeru, ki ga v Gigafidi v originalni podobi najdemo dvanajstkrat in vedno v eksplicitni navezavi na pesem, je bistveno vlogo pri popularizaciji tematsko-konstruktivskega vzorca *X ni eden, X sta dva* odigrala reklama *Svet ni eden, svetova sta dva* s konca 90. let. Ježkov citat poudarja družbeno neenakost, reklama pa je zaznamovala obdobje prelomne rasti dostopnosti interneta. Pomensko stičišče teh dveh izjav najdemo, če si smisel druge ne razlagamo le z opozicijo med realnim in virtualnim, temveč tudi s skokovito krepitvijo družbene vloge interneta v devetdesetih letih in interpretacijo njegove dostopnosti kot prestiža ali kot široko dostopne dobrine. Enota *Svet ni eden, svetova sta dva*, se je po naši oceni frazeologizirala, ker se zlahka uporablja izven izvirnega konteksta, npr.:

A tu je še spoznanje, da je čaranje le konstrukt, prijeten, blažilen konstrukt, ki ga vsakršno zgodbarjenje pozna od nekdanj. Res, reklama ni lagala, svet ni eden, svetova sta dva, a žal zares živimo le v enem, v tistem, v katerem se knjige o Harryju Potterju prodajajo in berejo v tonah.

Povejte pošteno – se vam zdi, da so to podobe iz istega sveta: na eni strani internetni velmožje špansirajo po Davosu, na drugi morajo neki mulci metati v zid jajca, da bi

na internet sploh prišli. Ob tem lahko rečem samo, da svet ni eden, svetova sta dva.

S kompleksnim vzorčnim modelom *ni eden* + dve prosti mesti + *sta dva* najdemo poleg originalne in reklamne podobe deset prenovljenih oblik, npr. »Jaz pa ni eden, jaza sta dva«, s še bolj odprtim pogojem *ni eden* + dve prosti mesti + glagol *biti* 20 prenovljenih oblik in med njimi take s širšim vzorcem, npr. »Radar ni eden, radarjev je šest«, z zamenjavo sestavine *eden* z *en* (ter hkrati *ena/eno*) pa še dodatnih 18, npr. »Evropa ni ena, Evrop je več«. Prenovitev v korpusu ne najdemo v zgledih izpred leta 1999, zgovorno pa je tudi dejstvo, da tudi Ježkovega citata ne najdemo v zgledih izpred leta 2002.

1.2.2 Poleg izhodiščnega tekstema in množice prenovljenih enot, ne najdemo ustaljenih enot

Skupina neustaljenih stavčnih enot, ki se prenavljajo po ustaljenem vzorcu, do sedaj v slovenski frazeologiji še ni bila obravnavana. Za raziskavo reprodukcije tekstemov pred frazeologizacijo – če do nje sploh pride – je koristen Chlebdin koncept produkta. Pogosto poustvarjanje tematsko-konstruktivskih vzorcev filmskih in literarnih naslovov lahko razložimo s heterosituativnostjo, ki je ena osnovnih značilnosti pregovorov ter sorodnih paremioloških enot ter po našem mnenju eno izmed osnovnih gonil prenovitev. Domnevamo, da pri tem tipu uveljavljanja tematsko-konstruktivskega vzorca heterosituativnost zagotavlja vsebina pripovedne enote, ki jo izhodiščni tekstem naslavlja. Ta izrazna moč filmskih in literarnih naslovov kliče po sopolstitvi s številnimi frazeologiziranimi filmskimi citati. V njihovem primeru je referenčna situacija vezana na konkreten filmski prizor oz. govorno situacijo, kar je verjetno razlog, da frazeologizacija izhodiščne oblike lažje steče.

Primer, ki ga bomo podrobneje obravnavali, kaže, da gre za ustaljenost na ravni povedi in zato tu v primerjavi z nekaterimi primeri, ki smo jih navedli, ne moremo razmišljati o statusu pretvorbe na besednozvezni ravni. V naslednji razpredelnici si oglejmo nabor sestavinskih zapolnitev tematsko-konstruktivskega vzorca, ki je nastal iz naslova filma *Tudi konje streljajo, mar ne?* (1969). Prenovitve smo iskali s kompleksnim vzorčnim modelom *tudi* + samostalnik + glagol v tretji osebi množine + presledek + *mar*.

TUDI	<i>PREDMET</i>	<i>NASILNO DEJANJE</i>	, MAR NE?
	polhe	ubijajo	
	čebele	tepejo	
	politike	streljajo	
	motoriste	nadlegujejo	
	župane	pretepaajo	
	učitelje	tresejo	
	Rome	<i>NASILNO ALI NEGA- TIVNO VREDNOTENO DEJANJE</i>	
	otroke	grešijo	
	kozle	ubijajo	
pse	ubija		
zdravnike	streljajo		
Avstrijce	<i>NEGATIVNO VRE- DNOTENO DEJANJE</i>		
policaje	kradejo		
	ukinjajo		
<i>OSEBEK</i>	tožijo		
junaki	dopingirajo		
duhovniki	<i>DEJANJE KOT RE- ZULTAT NEGATIVNIH OKOLIŠČIN</i>		
besede	jokajo		
solidarnost	jočejo		
pogledi	umirajo		
	odmirajo		
<i>PREDMET</i>	bežijo		
črke	zboli		
semaforje	pijejo		
vrtnice	Avstrijce		
novinarje	policaje		
konje	<i>DRUGO</i>		
	plešejo		
<i>PREDMET</i>	oglašujejo		
konji	lajajo		
novinarji	telefonirajo		
moški	letijo		
veslači	<i>DRUGO</i>		
moški	premalajo		
miti	spremljajo		
delfini	brijejo		
znamke	trenirajo		
Etiopci			
drevo			
punce			
<i>OSEBEK</i>			
učitelji			
vojaki			
bolhe			
policisti			
sloni			
<i>PREDMET</i>			
grafite			
novinarke			
travnike			
rožice			

Na podoben način se je iz filmskega naslova *Ko jagenjčki obmolknejo* razvil vzorec *Ko X obmolknejo*, iz naslova *Maratonci tečejo zadnji krog* vzorec *X tečejo zadnji krog*, iz naslova knjige *Kdo se boji Wirginije Wolf?* vzorec *Kdo se boji X?*, iz naslova knjige *Vse, kar ste želeli vedeti o seksu, pa ste se bali vprašati* vzorci *Vse kar ste želeli vedeti o X, pa niste hoteli vprašati/pa niste nikoli vprašali/ampak ste se bali vprašati* ter širši vzorec *Vse kar ste želeli vedeti o X, (pa) Y*. Iz verza Župančičeve pesmi *Veš, poet, svoj dolg?* se je razvil vzorec *Veš, X, svoj dolg?* Med reprodukti pa niso samo tekstemi iz popularne kulture in leposlovja. Navedemo lahko primer verza ljudske pesmi *Polje, kdo bo tebe ljubil*, ki tvori vzorec *X, kdo bo tebe ljubil*. V Gigafidi najdemo okoli 100 zgledov uveljavljanja tega vzorca, npr. »Javni prevoz, kdo bo tebe ljubil«, »Vročina, kdo bo tebe ljubil« ali pa »Rokomet, kdo bo tebe ljubil«.

Zelo produktivni vzorci izvirajo tudi iz sloganov. Iz jugoslovanskega političnega slogana *Po Titu Tito* še danes nastaja vrsta prenovitev, ki jih v korpusu komaj zasledimo s kompleksnim vzorčnim modelom *po* + samostalnik s kategorijo živosti v mestniku ednine (lastno ime) + samostalnik s kategorijo živosti v imenovalniku ednine (lastno ime), ki nam najde preko 1300 konkordanc, npr. »Po Sokratu Sokrat«, »Po Debevcu Debevec« ter celo trojni zgled »Tudi po Kučanu Kučan. Po Janši Janša. Po Spomenki Spomenka«. Že v disertaciji (Meterc 2014: 92) smo opozarjali, da bi bilo za frazeologijo koristno, če bi lahko iskali sopojavitve enakih lem, pri čemer ne bi bilo določeno, za katero lemo gre. Na začetku 20. stoletja je bil v rabi (nefrazeologiziran) slogan *Elektrika v vsako slovensko vas*, nato pa so strukturno mesto elektrike začele zapolnjevati druge sestavine, kar nazorno kaže naslednji korpusni zgled:

Pred petdesetimi leti so zahtevali vodovod in elektriko v vsako slovensko vas. Pred 40 leti so bili še skromni: prosili so za asfaltirane ceste, televizije, kegljišča in rock'n'roll. Rock'n'roll se je prijel pred 30 leti, za nameček pa so prišli tedaj v modo vrteci, osnovne šole ter bazeni. Pred 20 leti so se začele stvari kritično ostriti – dobili so atomsko centralo in terjali teniška igrišča, tozde in sozde. Pred desetimi leti je prišla država v prav vsako slovensko vas. V tem desetletju pa nisi nič vreden, če nimaš kongresnega centra in univerze.

Po vzorcu *X v vsako slovensko vas* nastaja mnogo prenovitev. Ocenjujemo, da je vzorec popularizirala tudi radijska oddaja *Rock'n'roll v vsako slovensko vas*. Korpus Gigafida nam pokaže preko 240 zgledov, izmed katerih sta samo dva z izhodiščno sestavino *elektrika*. V Gigafidi najdemo tudi preko 50 zgledov za vzorec *X v vsak slovenski dom* ter pet zgledov za vzorec *X v vsako slovensko mesto*, zaradi česar lahko govorimo o širšem tematsko-konstruktivnem vzorcu *X v vsak slovenski Y*. Dodajmo, da je dokaj produktiven tudi okrajšan vzorec *X v vsako vas*, za katerega v korpusu najdemo preko 150 zgledov.

1.3 Tematsko-konstruktivski vzorec z nedoločljivim izhodiščnim frazemom ali tekstemom

Pogosto se zgodi, da izhodiščna enota, iz katere izvira tematsko-konstruktivski vzorec, ni znana, ali pa je težko določiti, katera izmed ustaljenih enot je bila izhodiščna.

1.3.1 Med ustaljenimi frazemi, ki so nastali po skupnem vzorcu, ne moremo določiti izhodiščnega

Po nekaterih tematsko-konstruktivskih vzorcih iz paremiološkega gradiva je nastala že vrsta ustaljenih enot, npr. po vzorcu *X je slep/a/o* paremije *Ljubezem je slepa*, *Smrt je slepa*, *od kraja pobira, nič ne izbira* in *Sreča je slepa*, po vzorcu *X železna vrata prebije* enoti *Denar železna vrata prebije* in *Potrpljenje železna vrata prebije* ter po vzorcu *VX je moč* enoti *V slogi je moč* in *V znanju je moč*, pri katerih je težko določiti izhodiščno enoto.

1.3.2 Izhodiščnega tekstema ali frazema ne poznamo, poleg množice prenovljenih enot pa obstaja ena ali več ustaljenih enot, nastalih po njegovem tematsko-konstruktivskem vzorcu

Zaenkrat nismo našli veliko primerov, pri katerih izhodiščni frazem ali tekstem ne bi bil znan, bi pa po njegovem vzorcu nastale enote, ki bi se ustalile. Morda bi tako lahko obravnavali tematsko-konstruktivski vzorec *Častna X*, ki je nastal iz frazema *Častna beseda* z dodajanjem pridevniške in z elipso samostalniške sestavine, saj lahko predpostavimo obstoj spektra oblik, ki se danes v Gigafidi odraža le še v zgledih *Častna sračja beseda* in *Častna planinska beseda*. Z elipso je nastal izredno odprt vzorec *Častna X* (pridevnik), ki izraža prisego na humoren način, npr. *Častna shujševalna*. Vprašanje pa je, ali za razlago njegove produktivnosti zadošča le pojem tematsko-konstruktivskega vzorca, ali pa ga zaradi ustaljenih enot *Častna pionirska* (18 zgledov), *Častna Titova* (10) ter *Častna taborniška* (6) lahko prištejemo med variantne modele. Enota *častna beseda* deluje tako na besednozvezni kot tudi na (neparemiološki) stavčni ravni (Jakop 2006: 127). Ker tudi pri neparemioloških stavčnih enotah najdemo tako skrajne primere prenovitev in variantnosti, v prispevku govorimo o tematsko-konstruktivskih vzorcih v kontekstu širokega območja stavčne frazeologije ter tudi o problemu frazeološke in ne le paremiološke leme, s katerim se v korpusni analizi in slovaropisju seveda soočimo že ob veliko manjših stopnjah variantnosti in prenovitev.

1.3.3 Izhodiščnega tekstema ali frazema ne poznamo, poleg množice prenovljenih enot pa ne najdemo ustaljenih enot, nastalih po njegovem tematsko-konstruktivskem vzorcu

V naslednjih primerih uveljavljanja tematsko-konstruktivskih vzorcev je kot pri že omenjenih skrajnih primerih variantnosti oz. variantnih modelih težko ali nemogoče določiti frazeološko lemo, za slovaropisne potrebe pa predlagamo zapis z neznankami *X* in *Y*, ker zapolnjevanje tega odprtega mesta z nečim neustaljenim glede na empirične podatke, ki jih imamo iz omenjenih sociolingvističnih in korpusnih raziskav, z jezikovno-sistemskega vidika ne bi bilo primerno. Oglejmo si vzorec *X* (pridevnik ženskega spola v imenovalniku) *je težka*, ki je najverjetneje nastal z elipso sestavine

služba. Po njem ustvarjene enote na humoren način izražajo težavnost nekega poklica ali družbenega položaja na splošno. Prepričani smo, da je enota v govornem jeziku močno razširjena, v Gigafidi pa jo najdemo le v šestih zgledih: »Županova je težka«, »Novinarska je težka«, »Zvezdniška je težka«, »Svetniška je težka«, »Politična je težka« in »Veteranska je težka«. Zato je to tudi primer, ki nazorno kaže, kako se ob presojanju ustaljenosti določene enote gleda na korpusne zglede moramo zavedati žanrskih in zaradi razmerja med ustno in pisno rabo tudi prenosniških omejitev referenčnih korpusov. Naštujemo še nekaj tematsko-konstrukcijskih vzorcev brez znane izhodiščne enote ter ustaljenih enot: *Tudi X ni več to, kar je bil/a/o*, *X, ki to ni*, *X ni Y, je stanje duha*, ter *X za predsednika*. Zadnji dve izmed naštetih enot sta z jedrnatim pozivom blizu žanrskim značilnostim sloganov.

2 Zaključki

Pozorni smo bili na morebitne tipične žanrske in druge izvorne sfere tematsko-konstrukcijskih vzorcev. Ugotavljamo, da so v drugem izmed naštetih tipov pogoste enote, ki izvirajo iz popularne kulture (predvsem filmski in literarni naslovi) in so rabljene kot prenovitve frazemov, brez da bi se frazeologizirala njihova izhodiščna oblika, obenem pa ohranjajo del pomena izvirnega tekstema. Opazili smo tudi, da je med primeri drugega ter tretjega tipa nekaj stavčnih frazemov, ki izvirajo iz sloganov, ali pa so jim po svoji podobi in sporočilnosti blizu. Očitno gre za eno izmed tipičnih izvornih sfer take frazeološke tvorbe. Pokazali smo, da v vlogi izhodišča za ta tip prenovitev nastopajo tudi tekstemi iz folklornih besedil, npr. *Polje, kdo bo tebe ljubil*. Ugotovili smo, da tematsko-konstrukcijski vzorci pogosto nastajajo na osnovi krilatic in tudi znanih citatov, ki bi jim zaradi premočno konkretiziranega pomena v osnovni obliki težko pripisali žanrsko oznako krilatica. V prihodnosti bo treba najti še druge indice, ki bi nam pomagali odkriti, zakaj so nekatere enote nagnjene k tvorbi velikih množic prenovitev po določenem tematsko-konstrukcijskem vzorcu, druge pa ne.

Vzorca X/Y (samostalnik v imenovalniku) X/Y (samostalnik v dajalniku) X/Y (samostalnik v imenovalniku) in *Po X* (samostalnik s kategorijo živosti v mestniku ednine) X (samostalnik s kategorijo živosti v imenovalniku ednine), omenjena v poglavjih 2.1.1 in 2.2.2, kažeta, da lahko tematsko-konstrukcijski vzorec v novonastale enote prenaša dovolj pomenskih sestavin tudi brez ohranjanja polnopomenskih sestavin oziroma zgolj z ohranjanjem določenih slovničnih kategorij sestavin, zato teh vzorcev tudi ne moremo shematično ločiti od širših konstrukcijskih vzorcev po odsotnosti prenosa polnopomenskih sestavin. Z vidika za frazeme tipičnega principa anomalčnosti, ki ponekod vodi do t. i. »unikatnih zgradb« (Meterc 2014: 86, Đurčo 2014: 15) gre za enote z dovolj nenavadno zgradbo, da tematsko-konstrukcijski vzorec ohranja vez s semantiko izhodiščne enote tudi, če so vse polnopomenske sestavine zamenjane z novimi.

Izmed vseh vrst frazeološke tvorbe je ustvarjalna moč tematsko-konstrukcijskih vzorcev po našem mnenju poleg antipregovorov še najbližje pojavu internetnih memeov, ki pa zaradi vključevanja veliko širšega spektra znakovnih sistemov omogočajo še obsežnejšo tvorbo z neomejenimi možnostmi referenčnih prepletov.

Lahko jih vzporejamo ne le s prenovitvami na stavčni, temveč tudi s prenovitvami na besedilni ravni (Kržišnik 2006: 256). Principe delovanja memeov kot orodja, ki deluje na osnovi ustaljenosti in variantnosti in je tako razširjeno ter pomensko bogato, da njihov pester nabor po mnenju nekaterih že predstavlja sodobno lingua franca (Milner 2013), je vredno primerjati s principi frazeološke tvorbe že zato, ker v svoje prenovitvene postopke poleg praktično kateregakoli drugega tipa znaka pogosto vključujejo znane citate, naslove ter slogane, ki smo jih kot izhodiščne enote obravnavali tudi v tem prispevku.

Obravnavani primeri kažejo, da je treba vzpostaviti razloček med produktivnostjo in pogostnostjo tematsko-konstruktivskih vzorcev, kot smo to storili v disertaciji v zvezi s širšimi konstruktivskimi vzorci (Meterc 2014). Življenjska doba frazemov je omejena, pa naj gre za take, ki so prisotni več stoletij in so zato navidez večni, ali za take, ki so prisotni le nekaj desetletij ali še krajši čas, npr. nekateri frazeologizirani reklamni slogani. Tako so tudi vzorci lahko produktivni dlje ali manj časa, za seboj pa lahko v določenem sinhronem prerezu pustijo veliko, manjšo ali nično množico ustaljenih enot.

VIRI IN LITERATURA

- Etbin BOJC, 1987: *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana: DZS.
- Peter ĐURČO, 2014: Paremiologija i korpusnaja lingvistika. *Vestnik novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta: Filologičeskije nauki* 77. 13–17.
- Wojciech CHLEBDA, 2010: *Na tropach reproduktów: W poszukiwaniu wielowrazowych jednostek języka*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu opolskiego.
- Christoph CHLOSTA, Peter GRZYBEK, 1995: Empirical and Folkloristic Paremiology: Two to Quarrel or to Tango? *Proverbium* 12. 67–85.
- Nataša JAKOP, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vida JESENŠEK, Natalija ULČNIK, 2014: Spletni frazeološko-paremiološki portal: Redakcijska vprašanja ob slovenskem jezikovnem gradivu. *Več glav več ve: Frazeologija in paremiologija v slovarju in vsakdanji rabi*. Ur. V. Jesenšek, S. Babič. Maribor: UM. 276–94.
- Erika KRŽIŠNIK, 1987: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* 1/1. 49–56.
- , 1990: Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih prozih besedilih. *Slavistična revija* 38/4. 399–421.
- , 2006: Izraba semantične potence frazemov. *Slavistična revija* 54, posebna št. 259–79.
- Matej METERC, 2014: *Primerjava paremiologije v slovenskem in slovaškem jeziku na osnovi paremiološke optima: Doktorska disertacija*. Ljubljana: FF.
- , 2014a: Je prihodnost slovenskih antipregovorov (le) pregovorna? *Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: 50. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. H. Tivadar. Ljubljana: FF. 113–16.

- , 2015: Enote slovenskega paremiološkega minimuma v govornem korpusu GOS. *Slavistična revija* 63/1. 1–15.
- , 2016: Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas. *Prostor in čas v frazeologiji*. Ur. M. Jemec Tomazin. Ljubljana: FF, Založba ZRC. 181–91.
- Wolfgang MIEDER, 2004: *Proverbs: A handbook*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Ryan MILNER, 2013: Media Lingua Franca: Fixity, Novelty, and Vernacular Creativity in Internet Memes. *Selected Papers of Internet Research* 14. Denver, ZDA: Association of Internet Researchers (AoIR).
- Jozef MLACEK, 1984: *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- , 2007: *Štúdie a state o frazeológii*. Ružomberok: KU v Ružomberku.
- Valerij MOKIENKO, 1980: *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva: Vysšaja škola.
- Stanko PREK, 1982: *Ljudska modrost*. Ljubljana: ČZP Kmečki glas.

SUMMARY

The article presents the formation of phrasemes based on intense actualization of one or more components of a single propositional phraseological unit. The author calls this type of phraseological formation *thematic-constructional formulas*, in order to differentiate it from the constructional formulas that describe the formation of many units with different motivation but based on the same model. The thematic-constructional formulas are a type of formation of new phrasemes that does not only reproduce the constructional pattern, but also retains a part of the referential situation described by the original unit. The aim of the article is to propose a simple classification of the processes connected with the thematic-constructional formulas. The classification is based on the following questions: (1) Is it possible to find the original unit that gave rise to a specific thematic-constructional formula? (2) Is this original unit also a phraseme or just some well-known texteme (a book or movie title, for example)? (3) Does the specific thematic-constructional formula produce only a large number of actualizations, or are there also some new phraseological units among them? – The author shows some examples of thematic-constructional formulas and their reflection in the Gigafida language corpora of written Slovene.